

עקרון שמיני – קזואיזם וכל השאר
ד"ר חזות גבריאל

א. משניות יש ויש

: "כוי, יש בו דרכים שוה לחיה, ויש בו דרכים שוה לבהמה, ויש בו דרכים שוה לבהמה ולחיה, ויש בו דרכים שאינו שוה לא לבהמה ולא לחיה", (משנה בכורים ב, ח). זוהי צורה סגנונית אפיגרמית (=מיכתם, אימרה שנונה). חכמים בחרו בדוגמה זו ללמדנו את הלכות הכוי בדרך מאוד מאתגרת. בדרך זו מושוות הלכות הכוי לבהמה ולחיה השוואה לוגית. ההשוואה אינה לבהמה ולחיה כיחידה אחת אלא יותר מורכבת.

הטבלה הבאה מציגה את כל האפשרויות על פי המשנה :

תכונות סוג	1	2	3	4
חיה	x	-	x	-
בהמה	-	x	x	-
כוי	x	x	x	x

מקרא : [x] מבטא הימצאות התכונה בסוג הנדון.

[-] מבטא היעדר התכונה בסוג הנדון.

הרמב"ם : "מין שצורתו בין העזים והצבאים, והם אמרו : כוי, בריה בפני עצמו הוא".

ב. מאפיין משפטי

נתקלנו כבר בסעיפים קודמים בניסוח קזואיסטי של ההלכה במשנה. צורה סגנונית זו נשמעת ללומד בין דורנו לפעמים כניסוח ססגוני ומעט 'פורימי' כגון : 'מצא גוזלות מקושרין אחר הגפה או אחר הגדר לא יגע בהן'. אחד מנושאי הליבה של 'השיטה המחודשת' מוקדש לבירור הרעיון כי ניסוח קזואיסטי מסתיר לרוב עיקרון משפטי החבוי במילותיו. לית מאן דפליג כי הניסוח הקזואיסטי הוא **ניסוח משפטי** לכל דבר. זוהי פאזה לשונית אחרת של הניסוח האפודיקטי (=מוכת, בדוק) שאף הוא כמובן **ניסוח משפטי** של ההלכה. שתי צורות סגנוניות אלו הנמצאים במרבית המשניות, מאופיינות כשתי צורות **ניסוח משפטיות**, שהזיקה ביניהם תדון בהמשך. ניסוח אפודיקטי שקול לניסוח הקזואיסטי בדוגמה לעיל יכול להיות בפארפרזה כך : 'המוצא חפץ שספק אם נפל מבעליו או הונח על ידי בעליו, לא יגע בו'. מנקודת המבט של 'השיטה המחודשת', השאלה המסקרנת והמאתגרת הינה : מדוע נבחרה צורת התנסחות אחת על פני 'רעותה' כמבטאת נכון יותר את הטיעון ההלכתי הנדון?

ג. מאפיינים מבניים

המשנה המפורסמת : "אלו מציאות" הינה דוגמה למשנה שבה ניתן לזהות את המבנה הפנימי שלה ואף לתאר אותו. המשפט הפותח של המשנה : "אלו מציאות שלו ואלו חייב להכריז" הינו פתיח המהווה מעין 'כותרת' לדיון שבא בעקבותיו. זהו 'הכלל' ומה שבעקבותיו הם 'הפרטים'. מנקודת מבט של

ג. מאפיינים לשוניים ייחודיים

ביטויים ייחודיים שחוזרים על עצמם בקבוצות של משניות מהוות מעין 'רמז' לאופיין של משניות אלו. האמוראים ו'ספרות הכללים' עסקו בביטויים אלו והציעו להם פרשנויות שונות. להלן דוגמאות לביטויים אלה:

'כיצד': משניות שנוסחו באופן אפודיקטי והן תפורשנה מאוחר יותר.
'שאמרו': משניות בעלות אופי מדרשי המהוות לרוב מעין סיכום להלכות מן התורה. הניסוחים במשניות אלו מבטאים את המעבר מן המדרש להלכה המופשטת. ניתן למצא את הביטוי גם בואריציות שלו כגון: אמרו, כשאמרו, שאמרו.

להלן רשימת ביטויים נוספים בלא הצעות להסבר: 'באמת אמרו', 'יש... ויש', 'הכל', 'חומר ב...', 'מעשה', 'זה הכלל', 'כללו של דבר', 'כלל אמרו', 'בו ביום', ועוד.

ד. התנסחות אפיגרמית (מיכתם שנון)

משנה מסכת בבא קמא פרק א

כל שחבתי בשמירתו הכשרתי את נזקו. הכשרתי במקצת נזקו חבתי בתשלומין כהכשר כל נזקו.
נכסים שאין בהן מעילה, נכסים של בני ברית, נכסים המיוחדים ובכל מקום חוץ מרשות המיוחדת למזיק, ורשות הניזק והמזיק, וכשהזיק, חב המזיק לשלם תשלומי נזק במיטב הארץ:

הבבלי (ב"ק, ט, ע"ב) מיד ישאל: "כל שחבתי בשמירתו הכשרתי את נזקו, כיצד?" והוא משיב: "שור ובור שמסרן לחרש שוטה וקטן והזיקו חייב לשלם, מה שאין כן באש". 'פירוש' זה מוצג באופן דומה בשני מקורות נוספים: בתוספתא (ב"ק, ליברמן, א, א): "כל שחבתי בשמירתו חבתי בנזקו, זה השור והבור". כ"כ מצאנו בירושלמי על משנתנו: "תני רבי חייה, זה השור והבור, והאש לא תנה".

ה. התנסחות אניגמטית (חידתית)

משנה מסכת שבת פרק א

יציאות השבת שתיים שהן ארבע בפנים ושתיים שהן ארבע בחוץ, כיצד? העני עומד בחוץ ובעל הבית בפנים, פשט העני את ידו לפנים ונתן לתוך ידו של בעל הבית או שנטל מתוכה והוציא העני חייב ובעל הבית פטור. פשט בעל הבית את ידו לחוץ ונתן לתוך ידו של עני או שנטל מתוכה והכניס, בעל הבית חייב והעני פטור פשט העני את ידו לפנים ונטל בעל הבית מתוכה או שנתן לתוכה והוציא, שניהן פטורין. פשט בעל הבית את ידו לחוץ ונטל העני מתוכה או שנתן לתוכה והכניס, שניהם פטורין:

הבבלי מברר שאלה זו תוך השוואת נוסח זה למסכתות אחרות, כגון במסכת שבועות. "שבועות שתיים שהן ארבע", וכן במקורות תנאיים נוספים. מתברר אם כן שזוהי מעין 'מטבע לשון' חידתית. על בסיס ההנחה שהוראתה זהה בכל המקומות יכול הבבלי לשאול על ההבדלים בין מקור למקור: "מאי שנא הכא דתני ב' שהן ד' בפנים, וב' שהן ארבע בחוץ, ומאי שנא התם דתני שתיים שהן ארבע ותו-לא?" מתוך פירוש הגמרא בהמשך מתברר כי המשפט "שתיים שהן ארבע בפנים" אינו סיכום מספרי של המקרים הנדונים בהמשך

המשנה, אלא הבחנה בין 'אבות' ל'תולדות'. בלשון אחרת: יש שתי מלאכות של העברה מרשות לרשות האסורות מן התורה, שהן ארבע בצירוף שתי מלאכות מדרבנן וכו'. הניסוח האניגמטי הוא אם כן מהותי להבנת המשנה.

כאן יש מקום לשאלה האם הניסוח במשנה זו אמנם קזואיסטי? ניתן לתאר הלכות אלו שבמשנה לפחות בשלשה נוסחים שונים:

ניסוח א: הוא הניסוח של המשנה, הקזואיזם מתבטא ב'סיפור': 'עני', 'בעל הבית', 'נתן לתוך ידו'.
ניסוח ב: כנ"ל אבל בניסוח כללי יותר: 'איש אחד עומד ברשות הרבים' ו'איש אחד עומד ברשות היחיד'.
ניסוח ג: ניסוח מופשט של ההלכה כגון: 'המוציא והמכניס מרשות לרשות חייב מדין תורה אם עשה עקירה, העברה והנחה'.

הפרשנים אכן דנים בניסוח הקזואיסטי של המשנה. לדוגמה, הרמב"ם בפירושו למשניות כתב כי נקט 'עני' ו'בעל הבית' ולא 'איש אחד עומד ברשות הרבים' כדי לאחוז בדרך קצרה. רבי עובדיה מברטנורה כתב שנקט הוצאה בלשון 'עני ועשיר' כי אגב כך משמיענו התנא שמצוות צדקה, אם היא "באה בעבירה" של חילול שבת חייבין עליה עונש.

ו. משנה ו'מעשה'

פעמים מוזכר בלשון המשנה המונח 'מעשה ב...'. ענייננו בסעיף זה הוא לדון במשנה שנוסחה לקוח ו/או נשען על 'מעשה' המוצג במקור תנאי אחר. כך היא משנתנו:

תלמוד בבלי מסכת שבת דף קמז עמוד א

הרוחץ במי מערה ובמי טבריא ונסתפג אפילו בעשר אלונטיאות - לא יביאם בידו. אבל עשרה בני אדם מסתפגין באלונטית אחת פניהם ידיהם ורגליהם, ומביאין אותן בידן. סכין וממשמשין, אבל לא מתעמלין ולא מתגררין. אין יורדין לקורדימא, ואין עושין אפיקטויזין, ואין מעצבין את הקטן, ואין מחזירין את השבר. מי שנפרקה ידו ורגלו לא יטרפם בצונן, אבל רוחץ הוא כדרכו, ואם נתרפא - נתרפא.

משנה זו מנוסחת כולה בלשון קזואיסטית: 'מי מערה', 'טבריא', הרוחץ' וכו'. הבבלי מסביר ענינה של הרישא במשנה זו כך:

תלמוד בבלי מסכת שבת דף קמז עמוד ב

נסתפג אפילו בעשר אלונטיות. רישא רבותא קא משמע לן, וסיפא רבותא קא משמע לן. רישא רבותא קא משמע לן - דאפילו הני דלא נפישו בהו מיא, כיון דחד הוא - אתי לידי סחיטה. וסיפא רבותא קא משמע לן, אפילו הני דנפישו בהו מיא, כיון דרבים נינהו - מדכרי אהדדי. תנו רבנן: מסתפג אדם באלונטית, ומניחה בחלון.

בלשון אפודיקטית ניתן לנסח משנה זו כך: אדם אחד יכול להתגנב אפילו בעשר מגבות אבל לא יביאן בידו שמא יסחטן. אם יש עמו אחר, יכול להביאן גם אם הם רטובות מאוד. או בלשון כללית יותר: 'אדם שהתגנב יכול להביא את המגבת לביתו אם אין חשש שיסחטנה'. בהתבסס על עיקרון 'הדווקאות' לומדת הגמרא כי "הרוחץ - דיעבד אין, לכתחילה - לא", וכן: "קתני מי מערה דומיא דמי טבריא, מה מי טבריא -

חמין, אף מערה חמין". התיאור 'הקיצוני' ("אפילו עשר אלנוטיאות" ו-"עשרה בני אדם") נועד למטרה אחת, לרמוז על 'הנימוק' החסר באופן מפורש במשנה: כמות המים שנספגה במגבת אינה משפיעה על ההלכה, אלא רק היכולת להזכיר לאדם המחזיק במגבת לבל יסחטנה. כאשר האדם אינו לבד אין חשש לסחיטה ולכן אין גוזרין עליו שישאיר את המגבת במקום ששטף את גופו.

נוסח זה שבמשנה מצוי כ'מעשה' של רבי בשלשה מקורות נוספים: בתוספתא, בירושלמי, ובברייתא שבבבלי.

נבחן את הנוסח שבתוספתא (עירובין (ליברמן), ה, כ"ד):

אמר רבי, כשהייתי למד תורה אצל רבי שמעון בתקוע, הינו מוליכין שמן באלנוטיאות מחצר לגג ומגג לקרפיף ומקרפיף לקרפיף אחר, עד שמגיעין אנו למעין והיינו רוחצין שם.

זהו ה'מעשה' שעליו מבוססת ההלכה שבמשנה: "אבל עשרה בני אדם מסתפגין וכו'". מתוך לשון התוספתא מדובר על 'רבים' בשל הלשון "היינו מוליכין" (זו אינה דעת התוספות על אתר). אין חשש לסחיטה שכן מדובר על תלמידים רבים או על רבי ורבי שמעון שאף הם 'רבים'.

על אף ה'מעשה' של רבי, קבע רבי יוחנן בסוגייתנו: "הלכה, מסתפג אדם באלנוטית ומביאה בידו לתוך ביתו". רבי יוחנן על אף שהכיר את דעת 'סתם משנה' ברישא של משנתנו לא פסק כמותו. הניסוח הקזואיסטי שבמשנה מושפע אם כן מסיפור 'המעשה' בתלמידי רבי שמעון שרחצו במעין. רבי מסר את עדותו בקשר להבאה רק דרך גגים, קרפיפים וחצרות.

ז. משנה עם רכיב הסטורי

משנה מסכת חגיגה פרק ב

יוסי בן יועזר אומר שלא לסמוך יוסי בן יוחנן אומר לסמוך. יהושע בן פרחיה אומר שלא לסמוך ניתאי הארבלי אומר לסמוך. יהודה בן טבאי אומר שלא לסמוך שמעון בן שטח אומר לסמוך. שמעיה אומר לסמוך אבטליון אומר שלא לסמוך. הלל ומנחם לא נחלקו. יצא מנחם, נכנס שמאי. שמאי אומר שלא לסמוך הלל אומר לסמוך, הראשונים היו נשיאים ושניים להם אב בית דין:

מספרת הגמרא:

מעשה בהלל הזקן שהביא עולתו לעזרה לסמוך עליה ביום טוב. חברו עליו תלמידי שמאי הזקן, אמרו לו: מה טיבה של בהמה זו?... ואותו היום גברה ידם של בית שמאי על בית הלל, ובקשו לקבוע הלכה כמותן. והיה שם זקן אחד מתלמידי שמאי הזקן, ובבא בן בוטא שמו, שהיה יודע שהלכה כבית הלל, ושלח והביא כל צאן קדר שבירושלים והעמידן בעזרה, ואמר: כל מי שרוצה לסמוך - יבא ויסמוך. ואותו היום גברה ידן של בית הלל וקבעו הלכה כמותן, ולא היה שם אדם שערער בדבר כלום.

ח. מאפיין מבני-כלל ופרטי

משנה מסכת מגילה פרק ב

הכל כשרין לקרות את המגילה חוץ מחרש שוטה וקטן. רבי יהודה מכשיר בקטן. אין קורין את המגילה, ולא מלין, ולא טובלין, ולא מזין. וכן, שומרת יום כנגד יום לא תטבול עד שתנץ החמה, וכולן שעשו משעלה עמוד השחר כשר:

הניסוח הקצר שברישא של המשנה, כולל שלשה טיעונים:

- א – הכל כשרים לקרות את המגילה, על פי 'סתם משנה'.
- ב – חרש שוטה וקטן אינם כשרים לקרות את המגילה, על פי 'סתם משנה'.
- ג – רבי יהודה מכשיר את הקטן לקרות את המגילה.

טיעונים ב' וג' מתארים מחלוקת לגבי 'קטן' הקורא את המגילה. ברם, מה טיבו המתודולוגי של 'הטיעון הראשון'? אפשר לכאורה לנסח את המשנה גם בדרך הבאה: 'חרש שוטה וקטן אינם רשאים לקרות את המגילה, רבי יהודה מכשיר בקטן! במילים אחרות: מה מוסיף טיעון א' ומה היחס בינו לבין טיעון ב'?

על פי עיקרון א של 'השיטה המחודשת' יש לפרק את הטיעונים שבמשנה לרכיביהם על פי 'טבלת רכיבי הטיעון'. טיעונים ב' וג' ניתנים לפירוק באופן פשוט ובהיר כדלקמן:

נימוק	קביעה	מקרה	מוסר	
אין	אין קריאתו כשירה	חרש שוטה או קטן שקראו במגילה	'סתם משנה'	(2)
אין	קריאתו כשירה	קטן שקרא במגילה	רבי יהודה	(3)

כיצד 'נפרק' את טיעון א' לרכיביו?

אין	קריאתו כשירה	כל הקורא במגילה	'סתם משנה'	(1)
-----	--------------	-----------------	------------	-----

טיעון זה בהיותו נדון בפני עצמו נמצא ב'סתירה' לטיעון (2) שהרי הטיעון ב(2) מונה שלשה סוגים של אנשים שקריאתו אינה כשירה! 'האחריות' לביטול 'סתירה' זו נופלת על התבנית: "הכל... חוץ מ...". זהו הניסוח המבטא מבנה של 'כלל ופרטי'. טיעון (2) בלבד חסר ואינו מספיק, שהרי הוא מונה רק את אלו שקריאתם אינם כשירה, אולם אין הניסוח מעיד על הטיעון שאלו הם **יוצאים מן הכלל**.

דוגמה זו מבהירה כיצד שילוב של 'טבלת רכיבי טיעון' (=נושא א ב'שיטה המחודשת') עם התייחסות ל'מאפיינים מבניים', יכול לסייע ולעזור באיכות וברמת הדיון בנייתוח לשון המשנה.

ט. ניסוחים הקושרים את המשנה ל'קבצים' אחרים

פעמים שהמשנה 'מפנה' את הלומד למידע המצוי ב'מקום אחר' להלן שלש דוגמאות:

דוגמה 1

משנה מסכת בבא קמא פרק א, משנה ד

חמשה תמין וחמשה מועדין. הבהמה אינה מועדת: לא ליגח, ולא ליגוף, ולא לשוך, ולא לרבוץ, ולא לבעוט. השן מועדת: לאכול את הראוי לה. הרגל מועדת לשבור בדרך הלוכה, ושור המועד, ושור המזיק ברשות הניזק, והאדם, והזאב, והארץ, והדוב, והנמר, והברדלס, והנחש הרי אלו מועדין. רבי אליעזר אומר: בזמן שהן בני תרבות אינן מועדין, והנחש מועד לעולם. מה בין תם למועד: אלא שהתם משלם חצי נזק מגופו ומועד משלם נזק שלם מן העלייה:

משנה מסכת בבא קמא פרק ב, משנה ה

שור המזיק ברשות הניזק, כיצד? נגח, נגף, נשך, רבץ, בעט ברשות הרבים, משלם חצי נזק. ברשות הניזק: רבי טרפון אומר נזק שלם, וחכמים אומרים חצי נזק. אמר להם רבי טרפון: ומה במקום שהקל על השן ועל הרגל ברשות הרבים שהוא פטור החמיר עליהם ברשות הניזק לשלם נזק שלם, מקום שהחמיר על הקרן ברשות הרבים לשלם חצי נזק אינו דין שנחמיר עליה ברשות הניזק לשלם נזק שלם! אמרו לו דיו לבא מן הדין להיות כנדון: מה ברשות הרבים חצי נזק אף ברשות הניזק חצי נזק. אמר להם: אני לא אדון קרן מקרן אני אדון קרן מרגל ומה במקום שהקל על השן ועל הרגל ברשות הרבים החמיר בקרן, מקום שהחמיר על השן ועל הרגל ברשות הניזק אינו דין שנחמיר בקרן! אמרו לו דיו לבא מן הדין להיות כנדון. מה ברשות הרבים חצי נזק, אף ברשות הניזק חצי נזק:

משנה ה הינה למעשה פירוט של "שור המזיק ברשות הניזק" שבמשנה ד. הפתיח של משנה ה מציין זאת במפורש: "שור המזיק ברשות הניזק, כיצד?". משנה ה מפרשת אם כן חלק מ"חמשה מועדין" שבכותרת של משנה ד. קשה לקרא לקשר שבין משנה ה למשנה ד 'הפנייה', בשל סמיכותם ובשל היותם באותו פרק של המשנה (פרק א במשנת בבא-קמא).

נציג זה מול זה שתי פאזות ניסוחיות אלה, כדי לבחון את היחס ביניהן, לדוגמה: הניסוח הקזואיסטי שבמשנה הינו: "מצא אחר הגפה או אחר הגדר גוזלות מקושרין, או בשבילין שבשדות - הרי זה לא יגע בהן". הניסוח האפודיקטי שבבבלי הינו: "ואמר רבי אבא בר זבדא אמר רב: כל ספק הינוח - לכתחילה לא יטול, ואם נטל לא יחזיר".

י. נציג את שתי הפאזות בטבלת רכיבי הטיעון:

נימוק	קביעה	המקרה	מוסר	סוג הניסוח
אין	"הרי זה לא יגע בהן"	"מצא אחר הגפה או אחר הגדר גוזלות מקושרין או בשבילין שבשדות"	סתם משנה	קזואיסטי (1)
אין	"לכתחילה לא יטול"	"כל ספק הינוח"	רב זבדא בשם רב	אפודיקטי (2)
אין	"לא יחזיר"	"כל ספק הינוח [...] אם נטל"	רב זבדא בשם רב	אפודיקטי (3)

